

P.J. van Koppen (2010) Krijgen wat je verdient. In: P.J. van Koppen, H.L.G.J. Merckelbach, M. Jelicic & J.W. de Keijser (red.), *Reizen met mijn rechter: Psychologie van het recht* (pp. 15-30). Deventer: Kluwer

Krijgen wat je verdient

Peter J. van Koppen

Dit hoofdstuk gaat over hoe wij schuld en boete toedelen aan andere mensen. Dat wordt niet beschreven aan de hand van rechtsregels, maar aan de hand van de psychologie: wie heeft volgens gewone mensen de schuld? De schuld wordt door mensen nog wel eens op een merkwaardige manier toebedeeld. Daar zal ik voorbeelden van geven, maar dat vergt eerst een uitstapje naar de cognitieve psychologie en naar de sociale psychologie.

Schema's

In de cognitieve psychologie gaat men ervan uit dat mensen informatie onthouden met behulp van schema's, die ook wel prototypes of scripts worden genoemd. Schema's bestaan uit samenhangen die wij in het verleden op grond van ervaring gevormd hebben.¹ De schema's die mensen in hun geheugen hebben opgeslagen, dienen als een soort cognitief woordenboek voor de interpretatie van sociale gebeurtenissen. Waargenomen gedrag wordt geïnterpreteerd aan de hand van in het geheugen opgeslagen schema's.²

Schema's kunnen op allerlei manieren worden ingedeeld. Zo zijn er bijvoorbeeld persoonsschema's, die bestaan uit kennis over eigenschappen, fysiek voorkomen, status, rol, en dergelijke van personen. Sommige van die persoonsschema's zijn genuanceerd, zoals het schema dat men van zijn eigen echtgenoot heeft. Maar er zijn ook persoonsschema's van een prototypisch en dus algemener karakter, zoals dat van de professor, de rechter of de pedofiel.

Naast persoonsschema's zijn er vele andere schema's. Zo beschrijven gedragschema's routines van allerlei handelingen, zoals eten in een restaurant of de trein naar Amsterdam nemen. Ook deze schema's zijn gevormd door ervaringen in het verleden. Daarnaast hebben mensen schema's van gebeurtenissen. Als men regelmatig naar een voetbalwedstrijd gaat, weet men, zonder zich daarvan bewust te zijn welke handelingen daar in welke volgorde gebeuren. Wie voor het eerst van zijn leven bij Ajax-Feijenoord komt, staat raar te kijken dat hij wordt gefouilleerd en in een vak bijgedreven. Hij kent het desbetreffende schema niet en weet daarom niet wat hij moet verwachten. Het meest markante schema dat wij in ons hoofd hebben, is natuurlijk het schema van onszelf: het egoschema. Al die schema's worden opgeroepen wanneer er in de sociale waarneming

1. Beijk (1980).

2. Zie over het navolgende uitgebreider Eysenk & Keane (2005) en Quinlan & Dyson (2008).

gebeurtenissen plaatsvinden die eraan appelleren. Schema's dienen dan als interpretatiekader.

Bij het opslaan van waarnemingen in het geheugen doen zich in principe twee soorten mechanismen voor die vertekeningen kunnen veroorzaken. Het eerste mechanisme is dat informatie die in de werkelijkheid wel aanwezig is niet past in het schema dat door die waarneming wordt opgeroepen. Dat soort informatie wordt vaak genegeerd. Men moet zich daarbij realiseren dat waarnemen een actief proces is: hetgeen in het oog valt of door het oor wordt opgevangen, komt niet in die ruwe vorm in ons hoofd terecht, maar ondergaat voordien allerlei bewerkingen.³

Het tweede mechanisme is de pendant van de eerste. Informatie die niet in werkelijkheid aanwezig is, maar wel past in het schema dat bij die gebeurtenis hoort, wordt in ons hoofd aan de informatie die van buiten komt toegevoegd. Als dat is gebeurd en men later over die gebeurtenis rapporteert, meent men dingen gezien te hebben die er in werkelijkheid niet waren.

In ons geheugen kunnen dus fouten sluipen die ontstaan doordat ons geheugen in schema's is georganiseerd. Tegelijkertijd biedt die vorm van organiseren echter grote voordelen. Ten eerste vergemakkelijkt de organisatie van informatie rond schema's de opslag in het geheugen aanzienlijk. Deze manier van organiseren maakt het ook veel gemakkelijker om informatie weer op te roepen. Schema's maken het niet alleen gemakkelijker om informatie te onthouden, de informatie is door de schema's ook beter beschikbaar. Zo krijgt een rechter voor een zaak meestal erg veel informatie te verwerken; het is niet ongebruikelijk dat een dossier honderden pagina's tekst bevat. Zonder schema's zou het onmogelijk zijn die informatie te organiseren.

Ten tweede wordt een schema dat vaker wordt gebruikt, ook gemakkelijker opgeroepen. Het zelfschema is het meest gebruikte schema. Informatie die met het eigen optreden is geassocieerd, wordt daarom beter onthouden dan informatie over het optreden van anderen. Dit geldt ook voor de keerzijde van de medaille: op informatie over onszelf wordt sneller gereageerd, omdat het zelfschema sneller en beter beschikbaar is.⁴

Een derde consequentie van informatieverwerking met schema's is dat bij het nemen van beslissingen niet alle relevante informatie uit het geheugen wordt opgeroepen, maar alleen de informatie die gemakkelijk beschikbaar is. Dat is vooral informatie die recent is opgeslagen of die opvallend is. Deze drie begrippen komen overigens steeds terug bij het oordelen door mensen: beschikbaarheid, nieuwheid en opvallendheid.

Mensen zullen niet snel hun schema's herzien. Zij zijn in cognitief opzicht conservatief en dat kan als volgt worden verklaard. De structuur van het geheugen in schema's is in de loop van vele jaren langzaam opgebouwd. Dat betekent dat er een grote investering is gedaan in de opbouw van dit systeem en dat, als het systeem gedesintegreerd raakt, er niet direct iets nieuws voor in de plaats komt. Dat houdt verband met de functie van het cognitieve systeem: controle over de fysieke en sociale omgeving. Zonder een goed georganiseerd cognitief

3. Zie daarover hoofdstuk 24.

4. Merk op dat dit fenomeen sterk gelijkt op wat Tversky & Kahneman (1973) de availability heuristic (beschikbaarheidsheuristiek) noemden: als wij ons iets gemakkelijk voor de geest kunnen halen of gemakkelijk kunnen voorstellen, denken wij ook dat het vaker voorkomt dan in werkelijkheid.

systeem is beheersing van de sociale omgeving niet mogelijk. Bij desintegratie van het systeem, door ingrijpende nieuwe informatie, neemt de controle over de sociale omgeving af. Zonder deze cognitieve structuur is overleven eenvoudigweg niet mogelijk.⁵

Een tweede grote drijfveer achter het cognitieve systeem is de wens om zelf een prominente rol te spelen in het eigen leven. Dat kan gedemonstreerd worden aan de manier waarop wij ons het verleden herinneren. In onze versie is het eigen verleden een soort drama waarin het ego de hoofdrol speelt. Ook hierdoor ontstaan fouten in ons cognitieve systeem: wij hebben belang bij het maken van die fouten. Ik kom daarop nog terug. Fouten waarbij men zelf belang heeft, worden in de literatuur *hot cognitions* genoemd of *self-serving biases*.⁶ De fouten die ontstaan doordat het systeem nu eenmaal niet onder alle omstandigheden foutloos functioneert, worden *cold cognitions* genoemd. In de praktijk en in onderzoek is het niet altijd mogelijk een onderscheid te maken tussen *cold* en *hot cognitions*. Vaak zit aan dezelfde vertekening van de sociale werkelijkheid zowel een *cold* als een *hot* component.

Attributie

Mensen proberen het functioneren van hun sociale omgeving te begrijpen. Dat doen zij door gebeurtenissen en het gedrag van anderen aan onderliggende oorzaken toe te schrijven. Dat proces wordt attributie genoemd. De vader van de attributietheorie is Fritz Heider, met zijn in 1958 gepubliceerde boek *The Psychology of Interpersonal Relations*.⁷ De attributietheorie houdt zich bezig met de manier waarop mensen hun eigen en andermans gedrag toeschrijven aan onderliggende oorzaken. Het wordt ook wel de theorie van de naïeve psychologie genoemd, over hoe gewone mensen denken dat de psyche van henzelf en anderen in elkaar zit. Het centrale element in de theorie die Heider voorstelde is het begrip *oorzaak*. Mensen zijn voortdurend op zoek naar de causale structuur die ten grondslag ligt aan sociale gebeurtenissen, want zonder het aanbrengen van structuur is het leven en vooral het sociale leven erg lastig: ‘nothing is more lost than a loose fact.’⁸

Als wij het gedrag van iemand – ik noem hem verder de *actor* – gadeslaan, dan zijn er in grote lijnen twee soorten causale interpretaties voor dat gedrag: oorzaken die met de actor zelf te maken hebben en oorzaken die met de omgeving te maken hebben. Als iemand bijvoorbeeld te laat komt op een afspraak, dan kunnen wij dat toeschrijven aan hemzelf: hij is lui of slordig. Maar we kunnen het ook toeschrijven aan externe oorzaken: lange files, open bruggen en vastlopende liften. Het toeschrijven van de oorzaak aan de actor zelf wordt interne attributie genoemd; toeschrijven aan de omgeving externe attributie.

Een ander belangrijk onderdeel van attributie heeft betrekking op de stabiliteit van een oorzaak: sommige oorzaken gelden alleen tijdelijk, terwijl andere oorzaken verondersteld worden permanent te zijn, zoals een persoonlijkheids-

5. Rosenzweig, Breedlove & Leiman (2002).

6. Kite, Gordon, Demakis, Snyder, Dunn & Friedrich (2000).

7. Heider (1958). De theorie werd verder uitgewerkt, vooral door Kelley (1967), Kelley (1973), Jones, Kanouse, Kelley, Nisbett, Valins & Weiner (1971) en Weiner (1974).

8. Homans (1950).

2 *Krijgen wat je verdient*

kenmerk van de actor. Het maakt, ook bij het rechterlijk oordeel, uit of een interne oorzaak als stabiel of niet stabiel wordt beschouwd. Als voorbeeld geeft ik het doden van een ander. Als de dimensies intern-extern en instabiel-stabiel worden gecombineerd, dan levert dat het plaatje op als in tabel 1.

Tabel 1: Voorbeelden van dimensies intern-extern en stabiel-instabiel bij attributie van een levensdelict

	Intern	Extern
Stabiel	Gevaarlijke psychopaat	Slechte jeugd gehad
Niet stabiel	In woede behandeld	Dode heeft pech gehad (eierschedel)

Onderliggende oorzaak

Als we een onderliggende oorzaak menen te hebben geïdentificeerd voor iemands gedrag, dan hebben we het gevoel dat we dat gedrag begrijpen. Het liefst hebben we onderliggende oorzaken van het gedrag die stabiel zijn. Want dan kunnen we erop rekenen dat wij het gedrag goed kunnen voorspellen. Op die manier krijgen wij greep op de situatie.

De manier waarop de oorzaken van het gedrag van de actor door anderen worden toegewezen, hoeft echter niet met de werkelijkheid overeen te komen. Kelley heeft zich beziggehouden met de vraag hoe het komt dat mensen de ene keer of bij de ene gedraging intern attribueren en de andere keer extern.⁹ In Kelley's theorie zijn er drie criteria op basis waarvan een waarnemer besluit intern (aan de persoon) of extern (aan de omstandigheden) te attribueren: gedifferentieerdheid, consistentie en consensus.

Ik bespreek die drie criteria aan de hand van een voorbeeld. U, als actor, heeft in een restaurant gegeten en vertelt mij, de waarnemer, dat het een goed restaurant is. Ik kan nu beslissen of uw oordeel over het restaurant aan u ligt of dat uw positieve oordeel over het restaurant inderdaad met de kwaliteit van het restaurant te maken heeft. Als ik er vanuit ga dat u onkritisch bent en elk restaurant goed vindt, attribueer ik intern. Als ik op grond van uw mededeling denk dat het restaurant een prominente plaats in de Michelin-gids verdient, attribueer ik extern. Het criterium gedifferentieerdheid heeft het volgende effect op de keuze tussen interne en externe attributie. Als u ongedifferentieerd bij elk restaurant zegt dat het eten goed was, zal ik eerder besluiten tot interne attributie. Het tweede criterium is consistentie. Als u mij al eens eerder over dat restaurant verteld hebt dat het er goed eten is, zal ik eerder extern attribueren. Het derde criterium, consensus, komt naar voren als ook uw vrienden waarmee u in het restaurant at, mij vertellen dat het er goed eten is. In dat geval zal ik eerder besluiten dat uw oordeel aan het goede eten in het restaurant te wijten is. Hoe meer consensus er met anderen bestaat, hoe eerder ik extern attribueer.

9. Kelley (1967).

Mensen bevinden zich nogal eens in een situatie waarin zij hun oordeel niet kunnen baseren op een groot aantal waarnemingen. De rechter is daarvan een goed voorbeeld: hij ziet de verdachte slechts éénmaal of enkele keren. Dat maakt het oordelen lastig, zo ook bij het restaurant. Als ik voor de eerste keer met u over restaurants praat, u in het betreffende restaurant slechts één keer heeft gegeten en dan nog in uw eentje, wordt het voor mij als waarnemer lastig uw oordeel intern of extern te attribueren. In dat soort situaties ontstaan fouten.

Fouten

De attributietheorie kan worden opgevat als een theorie van de sociale informatieverwerking. Bij die informatieverwerking worden fouten gemaakt, de zogenaamde misattributies of attributiefouten. Die fouten geven inzicht in hoe mensen denken. Maar daarnaast kunnen zij in een bedrijf als het juridische – dat leeft van oordelen – verstrekkende gevolgen hebben voor degene over wier schuld en toerekeningsvatbaarheid geoordeeld wordt.

De fundamentele attributiefout

Een fout die veel is onderzocht door attributie-theoretici is de zogenaamde fundamentele attributiefout.¹⁰ De fundamentele attributiefout wordt om twee redenen fundamenteel genoemd: iedereen heeft er last van en ook nadat de fout aan mensen is uitgelegd, blijven zij hem maken. Deze fout houdt in dat iedereen geneigd is om het gedrag van anderen in te sterke mate aan eigenschappen van die ander toe te schrijven, terwijl men het eigen gedrag in te sterke mate aan omstandigheden toeschrijft. Kortweg: bij anderen attribueert men te vaak intern, bij zichzelf attribueert men te vaak extern.

Ik zal een voorbeeld van het eerste geven. In een experiment werden proefpersonen door het lot de rol van quizmaster, quizkandidaat of toeschouwer toegewezen.¹¹ De quizmaster moest vervolgens een aantal moeilijke vragen stellen aan de kandidaat, die zodanig gekozen waren dat ongeveer 40% van de antwoorden juist zouden zijn. Wist de kandidaat het goede antwoord niet, dan mocht de quizmaster zelf het juiste antwoord geven. En nu komt de fundamentele attributiefout. Na het spel moesten de quizmasters en de kandidaten – allemaal dus proefpersonen – een schatting geven van het algemene kennisniveau van zowel de quizmaster als de kandidaten. Alle proefpersonen wisten dus dat de rollen van quizmaster en kandidaten bij lot waren toegewezen. Alle proefpersonen schatten na afloop het kennisbestand van de kandidaten lager dan dat van de quizmasters. Terwijl iedereen wist dat het gedrag door de omstandigheden, het lot, was veroorzaakt, had iedereen de neiging om toch intern te attribueren.

De fundamentele attributiefout heeft zowel kenmerken van *cold cognition* – een in het systeem ingebakken fout – als van *hot cognition*, een fout die ontstaat omdat het ego daarbij voordeel heeft. Het voordeel voor het ego is gelegen in het feit dat door deze fout het cognitief systeem stabielier lijkt. Door eigenschappen van een actor aan hemzelf toe te schrijven, lijkt de sociale omgeving voor-

10. Jones & Nisbett (1972) en Ross (1977).

11. Ross, Amabile & Steinmetz (1977).

2 *Krijgen wat je verdient*

spelbaar. Maar er zitten ook elementen van cold cognitions in de fundamentele attributiefout. De waarnemer ziet de actor als figuur tegen de achtergrond van de omgeving. De neiging bestaat om de aandacht te richten op wat het meest in het oog springt. Dat is voor de actor de omgeving en voor de waarnemer de actor. De actor en de waarnemer krijgen daardoor verschillende informatie te verwerken over dezelfde gebeurtenis, met daarin verschillende accenten.

Dat kan gedemonstreerd worden aan een onderzoek dat wat meer op juridisch gebied ligt dan restaurants. Koppelaar en Van der Steen deden het volgende experiment met politiemensen in het politie-opleidingscentrum.¹² Daar beschikt men onder andere over een nagebouwde straat met huizen. In een huis speelden twee acteurs een echtpaar dat ruzie heeft. Maar ondanks het feit dat het een nagebootste situatie betrof, speelden de acteurs zo overtuigend dat het voor de proefpersonen een *heavy* situatie werd. De proefpersonen waren politiebeambten, agenten in opleiding en agenten met ervaring. Agenten treden in dit soort situaties meestal als koppel op; zo ook in het experiment. De typische rolverdeling tussen de agenten is dat de ene zich wat actiever opstelt en de andere wat meer op de achtergrond blijft. Voor het experiment werd bij elk koppel agenten geloot wie de actieve en wie de passieve rol op zich zou nemen. Van de twee acteurs die het ruziemakende echtpaar speelden, nam afhankelijk van de sessie nu eens de man, dan eens de vrouw de rol van druktemaker op zich. De andere partner was dan rustig. De agent die de actieve rol op zich genomen had, was vooral bezig met het kalmeren van de druktemaker. Dat betekent dat die druktemaker voor hem veel meer op de voorgrond trad. De passieve agent daarentegen kon de gehele situatie in ogenschouw nemen, en voor hem trad de druktemaker niet zo erg op de voorgrond. Na het experiment werd aan alle agenten gevraagd welke echtgenoot de meeste schuld had aan de ruzie. Nu bleek dat de actieve agenten veel meer de druktemaker de schuld gaven en de passieve agenten veel minder. Daarbij maakte het niet uit of de man of de vrouw de druktemaker was.

Een meer verborgen voorbeeld wordt aangedragen in het onderzoek van Lewinsohn en Rosenbaum.¹³ Zij onderzochten de herinnering van depressieve en niet-depressieve mensen aan hun jeugd. De depressieven herinnerden zich in veel grotere mate dan de niet-depressieven dat zij door hun ouders werden afgewezen. Dat lijkt voor de hand te liggen en zou er, zo op het eerste gezicht, op kunnen wijzen dat depressiviteit mede wordt veroorzaakt door gebrek aan aandacht van ouders in de jeugd. De onderzoekers vonden echter nog iets anders. Voorafgaand aan een depressieve periode en nadat zij ervan hersteld waren, beoordeelden de depressieven in het onderzoek hun ouders veel minder negatief. In die periodes verschilde hun oordeel in het geheel niet van de niet-depressieven. Kennelijk 'kleurt' de depressiviteit de herinnering aan de jeugd, en zien de depressieven het gedrag van hun ouders als de oorzaak van hun depressiviteit. Op die manier vormt externe attributie achteraf de herinnering aan de jeugd.

12. Koppelaar & Van der Steen (1985).

13. Lewinsohn & Rosenbaum (1987). Zie ook Dawes (1994), p. 208-216.

Nieuwe informatie

Er zijn nog meer fouten die wij geregeld maken. Zoals gezegd, worden bij het verwerken van informatie schema's opgeroepen. Veel situaties bevatten echter nieuwe informatie die nog geen deel uitmaakt van het schema. Daarbij zijn mensen, zoals gezegd, conservatief, dat wil zeggen dat nieuwe informatie niet eenvoudig wordt opgenomen. Maar vaak is het wel degelijk nodig dat nieuwe informatie wordt toegevoegd. Dat gebeurt ook wel, maar daarbij heeft men dan de neiging om de nieuwe informatie een te prominente plaats te geven in het schema. En meestal krijgt die nieuwe informatie in het schema een causale rol. Immers, nieuwe informatie moet belangrijk genoeg zijn om onze neiging tot conservatisme te overwinnen en in het schema opgenomen te worden, en die belangrijkheid komt tot uiting in het geven van een causale rol.

Stereotypen

Onze schema's werken vaak als stereotypen.¹⁴ Die stereotyperende werking heeft alles te maken met dissonantie en consonantie. Twee gegevens kunnen dissonant zijn of consonant. Wij hebben de neiging de wereld zo eenvoudig mogelijk te houden, en dat doen wij door de sociale omgeving zoveel mogelijk in causale relaties te structureren. Daarbij speelt het fenomeen dat wij een voorkeur hebben voor het causaal aan elkaar koppelen van zowel positieve als negatieve kenmerken van mensen. Dat maakt de sociale omgeving eenvoudiger en gemakkelijker in schema's onder te brengen. Een voorbeeld daarvan is dat fysiek aantrekkelijke mensen door ons ook meestal voor aardige mensen worden gehouden. Een uiterlijk kenmerk dat bij mannen in het algemeen positief gewaardeerd wordt is lengte. Het curieuze is dat mensen een samenhang zien tussen lengte en succes. Wilson deed een experiment, waarin hij aan verschillende groepen proefpersonen een zekere X voorstelde.¹⁵ Aan elke groep werd bij X een ander verhaal verteld. Er waren vier condities: in een groep was X een student psychologie, in een tweede groep docent psychologie, in een derde groep lector psychologie en in een vierde groep was X hoogleraar psychologie. Na het vertrek van X werd aan de proefpersonen gevraagd nauwkeurig te schatten hoe lang X was. X bleek van zijn rol als student naar hoogleraar gemiddeld 5 inches (12,5 cm) te groeien. Ter controle werd ook gevraagd de lengte van de presentator te schatten, maar die was voor alle vier de groepen gemiddeld gelijk.

Door dit aantrekkelijkheidsstereotype geven volwassenen mooie kinderen ook een andere behandeling dan onaantrekkelijke kinderen.¹⁶ De redenering gaat daarbij als volgt: als volwassenen een schema hebben waarvan de strekking is dat aantrekkelijke kinderen sociaal zijn en onaantrekkelijke kinderen minder sociaal, dan spreekt een aantrekkelijk kind dat een overtreding begaat dat schema tegen, terwijl een onaantrekkelijk kind dat een overtreding begaat juist in dat schema past. Als de overtreding mild is, zal die dissonantie tussen schema en werkelijkheid bij het aantrekkelijke kind wel verwerkt kunnen worden. Begaat nu een onaantrekkelijk kind een milde overtreding, dan wordt dat als ernstiger

14. Jussim, Cain, Crawford, Harber & Cohen (2009).

15. Wilson, Cruz, Marshall & Rao (1993).

16. Horvath & MacDonald (1989). Zie ook Adams & Crane (1980).

beoordeeld. Een aantrekkelijk kind dat een ernstige overtreding begaat, past niet in ons schema. Is de overtreding zeer ernstig en kan zij niet worden gebagatelliseerd, dan zullen de meeste volwassenen de overtreding toeschrijven aan iets tijdelijks bij het aantrekkelijke kind. Bij een onaantrekkelijke kind wordt een ernstige overtreding door volwassenen bij voorkeur opgevat als een uiting van een chronisch antisociale dispositie.

Stereotypen hebben niet in alle omstandigheden een even sterke werking. Zo lieten Van Knippenberg en collega's zien dat stereotypering een versterkte rol gaat spelen als beslissingen onder tijdsdruk genomen moeten worden. Dat geldt, volgens hun onderzoek, ook voor de rechter.¹⁷ Een negatieve stereotypering van de verdachte leidt, als onder tijdsdruk beslist moet worden, tot een grotere kans op een schuldigverklaring en tot een zwaardere straf.

Een fenomeen dat dicht aanligt tegen de stereotypen is hoe wij allerlei kwaliteiten van onszelf zien in verhouding de kwaliteit van anderen. Veel mensen vinden van zichzelf dat zij behoren tot de betere automobilisten. Wij geven ons ego een zo grote plaats dat wij daardoor onszelf overschatten. Dat wordt niet alleen gevonden bij automobilisten, maar bijvoorbeeld ook bij getuigen. Er zijn bijvoorbeeld meer mensen die zeggen dat zij een betere getuige zijn dan anderen dan dat er mensen zijn die denken dat de slechter zijn.¹⁸

Een ernstig ongeluk

Hoe stereotypering van invloed kan zijn op getuigenverklaringen laat het verhaal zien van een ongeluk dat enige jaren geleden plaats vond. Twee personen stonden hun bezoek – een man en zijn vrouw – uit te zwaaien. Dat deden zij van achter het raam van hun flat op de tweede verdieping. Het bezoek stapte in de auto die aan de overkant van de straat geparkeerd stond, en reed weg. Op dat moment komt een sportwagen aanrijden en boort zich in de flank van de auto van het bezoek. De man overlijdt ter plaatse; de vrouw wordt zwaar gewond naar het ziekenhuis vervoerd. Twee dagen later worden de getuigen door de politie gehoord. Een van de twee uitzwaaiers zegt dan, volgens het proces-verbaal van het verhoor, het volgende:

‘[Ik] zag ineens een rode auto met hoge snelheid naderen vanuit de richting van het plein. Deze auto reed op het midden van de weg. Ik hoorde ontzettende geluiden van schurende banden (remgeluiden) en zag vervolgens dat de auto die op het midden van de weg reed met grote kracht tegen de linkerzijde van de auto reed.’

Dat moge een heldere verklaring lijken, maar onderzoek ter plaatse leerde dat op de stoep voor de flat een rij bomen staat. De kruinen van die bomen zijn zo hoog en zo groot dat de uitzwaaiers vanaf de tweede verdieping nét de auto van hun bezoek aan de overkant konden zien, maar geen zicht hadden op de weg links of rechts. De getuige heeft die rode auto dus niet kunnen zien aankomen. Wat hier als waarneming wordt gepresenteerd, is eigenlijk een gevolgtrekking. Het is zo verschrikkelijk om een familielid voor je ogen doodgedren te zien

17. Van Knippenberg, Dijksterhuis & Vermeulen (1999).

18. Crombag, Merckelbach & Elffers (2001).

worden, dat het niet anders kan dan dat de rode auto zeer hard had gereden. Bij een groot gevolg zoeken wij, vanwege die stereotypering, ook een grote oorzaak. Dat zei de andere uitzwaaiër ook: 'Die auto moet wel erg hard gereden hebben.'

Just World Hypothesis

Een onderwerp waarbij zeker *hot cognitions* een rol spelen is de zogenaamde *Just World Hypothesis*, het idee van een rechtvaardige wereld.¹⁹ Dat vergt enige inleiding.

Rechtvaardigheid

In de psychologie is een gevleugelde uitdrukking: 'Justice is in the eye of the beholder'. Mensen hebben een gevoel voor wat 'hoort', wat fatsoenlijk is en wat niet netjes. Hoewel mensen verschillen in wat zij vinden wat hoort en wat niet, is het wel universeel dat ieder individu daarvoor een standaard heeft. Iedereen beoordeelt het gedrag van zichzelf en van anderen aan de hand van zijn eigen standaard. Als wij nu iets tegenkomen, waarvan wij vinden dat het niet zo zou mogen gebeuren, dan noemen wij dat onrechtvaardig.

Rechtvaardig is als iemand krijgt wat hij verdient. Onrechtvaardig is als iemand krijgt wat hij niet verdient of niet krijgt wat hij verdient. Dat wordt zowel in positieve als in negatieve zin bedoeld: voor goed gedrag moet men beloond worden, voor slecht gedrag gestraft. In onze maatschappij slaat dit ook op kenmerken: wie slim is, moet slagen; wie dom is, moet zakken; wie vriendelijk of knap is, moet beloond worden, wie onvriendelijk is of lui gestraft.

Mensen vertonen tekenen van gekweldheid en onrust (*distress*) als zij iets tegenkomen dat in hun opvatting onrechtvaardig is.²⁰ Hoe komt het dat mensen soms heftig reageren als zij het lijden van iemand anders tegenkomen, terwijl zij bij een andere gelegenheid ongeïnteresseerd reageren? Het verschil zit erin dat men in het laatste geval vindt dat het slachtoffer het verdiend heeft en in het eerste geval niet. Maar hoe kan men leed verdienen?

Het persoonlijke contract

Ik begin bij het begin. Een kind reageert onmiddellijk en direct op elke impuls die het krijgt. Als het honger heeft, huilt het onmiddellijk, als het dorst heeft ook. In de loop van de tijd leert het kind te onthouden wat er gebeurd is en leert dus ook hoe verschillende gebeurtenissen elkaar opvolgen. Het kind vormt zich aldus schema's van zijn omgeving. Het leert ook dat het ene gedrag andere gevolgen heeft dan het andere. Als de omgeving van het kind nu voldoende stabiel is, kan het leren om te kiezen uit alternatieve vormen van gedrag, omdat verschillende gedragingen verschillende gevolgen hebben. Door zijn herinnering is een kind in staat zich op een bepaalde manier te gedragen, *omdat* die gedragingen gewenste gevolgen hebben. Dit is het gedrag dat wordt aan- of afgeleerd door

19. Lerner (1980) en Hafer & Bègue (2005).

20. Mikula (1986).

de gevolgen van het gedrag.²¹ De rat drukt op een knop omdat eerder daarop voedsel volgde; een kind gaat zich op een bepaalde manier gedragen omdat dat in het verleden een gewenst gevolg had.

Nu komt de essentiële stap in het geheel. Soms kan een kind uit twee gedragingen kiezen. Op het ene gedrag volgt direct iets prettigs, terwijl op het andere gedrag iets volgt dat prettiger is, maar dat duurt nog even. Een verstandig kind kiest het tweede. Het moet dan zijn bevrediging weliswaar even uitstellen, en zal zich dus even gefrustreerd moeten voelen, maar de opbrengst is uiteindelijk wel groter. Het kind doet dan een investering. Het is daarbij wel belangrijk dat het plezier, dat even is uitgesteld, niet op een of andere manier verstoord wordt. Een kind zal alleen dan het alternatief kiezen dat pas bevrediging op wat langere termijn geeft, als het er ook zeker van is dat uitstel iets oplevert.

Dat inruilen van directe bevrediging van lust voor het lange termijn perspectief wordt het 'persoonlijke contract' genoemd. Dat wordt door Melvin Lerner voorgesteld als een contract dat men met zichzelf sluit en sterker wordt naarmate men ouder wordt.²² Het kan een contract genoemd worden, omdat de situatie lijkt op twee personen met tegengestelde belangen die de overeenkomst op voorwaarden aanvaarden en uitvoeren. Het kind ziet af van onmiddellijke bevrediging op voorwaarde dat als het doet wat het moet doen, uiteindelijk een grotere bevrediging volgt. Het kind verdient de grotere bevrediging met de frustratie van het uitstel, en in die zin zal het ook het gevoel hebben dat het de grotere bevrediging *verdiend* heeft. Dit alles onder de assumptie dat de sociale omgeving, die voor het gemak even de wereld genoemd wordt, zich ook aan de regels houdt. Want zonder stabiele omgeving is de bevrediging op langere termijn te onzeker om directe bevrediging uit te stellen.

Voordat ik bij het ontstaan van het onrechtvaardigheidsgevoel terechtkom, maak ik twee losse, maar essentiële opmerkingen. Ten eerste, sociaal leven op een enigszins geordende manier zou niet mogelijk zijn als niet de meeste mensen een dergelijk persoonlijke contract hadden gesloten. Als iedereen op directe bevrediging van zijn behoeften zou aansturen, zou de wet van de jungle heersen, of wat Thomas Hobbes noemde *the war of everyone against everyone*.²³ Persistente criminelen – draaideurcriminelen in het hedendaagse spraakgebruik – worden gekenmerkt door hun onvermogen op langere termijn te plannen.²⁴ Ten tweede vergt het persoonlijke contract een behoorlijke investering. Een kind, maar ook later de volwassene, loopt nogal wat frustratie op als hij zijn persoonlijke contract in stand wil houden: steeds maar weer het uitstellen van bevrediging, om

21. Crombag (1983).

22. In jargon heet dat operante conditionering. Zie Lerner (1980).

23. Hobbes (1997), chapter 13, schreef: 'Hereby it is manifest that during the time men live without a common power to keep them all in awe, they are in that condition which is called war; and such a war as is of every man against every man. For war consisteth not in battle only, or the act of fighting, but in a tract of time, wherein the will to contend by battle is sufficiently known: and therefore the notion of time is to be considered in the nature of war, as it is in the nature of weather. For as the nature of foul weather lieth not in a shower or two of rain, but in an inclination thereto of many days together: so the nature of war consisteth not in actual fighting, but in the known disposition thereto during all the time there is no assurance to the contrary. All other time is peace.' Vergelijk, opnieuw, Crombag (1983). Zie echter voor een gesimuleerde wereld waarin het anders afloopt dan Hobbes voorspelde Van Baal (2004).

24. Zie Gottfredson & Hirschi (1990) en Moffitt (1993).

dikwijls pas veel later de buit binnen te halen. Dus we krijgen in de loop van de tijd een groot belang bij het in stand houden van dat persoonlijke contract.

Een rechtvaardige wereld

De grote investering die mensen in hun persoonlijke contract gestoken hebben, vormt de drijfveer om ervoor te zorgen dat ook anderen krijgen wat ze verdienen. Elke aanwijzing dat de wereld in elkaar zit op een wijze dat mensen niet krijgen wat ze verdienen of dat mensen die maar wat doen en naar directe bevrediging streven toch van alles krijgen, is een bedreiging van de grondslag van ons eigen contract. Onrechtvaardigheid vormt zo'n bedreiging. Dat is aan de orde als je zelf niet krijgt wat je met veel frustratie verdiend hebt. Maar dat geldt ook voor de onrechtvaardigheid die anderen overkomt. Dat wordt versterkt door identificatie: kan wat hem is overkomen, mij morgen niet ook overkomen?

Het contract is gebaseerd op het gevoel op de uitgestelde bevrediging recht te hebben. En op de veronderstelling dat de wereld op zulk een wijze in elkaar zit dat het contract kan blijven functioneren; dat de grote investering niet weggegooid is, maar dat de wereld rechtvaardig is.

Maar de wereld zit niet rechtvaardig in elkaar. Er zijn mensen die andere mensen van allerlei vervelends aandoen. Er zijn mensen die veel meer krijgen dan waar ze in onze ogen recht op hebben. Ook kunnen bij toeval nare dingen gebeuren waarvan wij het gevoel hebben dat ze niet verdiend zijn. Iedereen weet ook wel dat de wereld niet echt rechtvaardig in elkaar steekt, maar wij hebben allerlei strategieën om ons persoonlijke contract toch (zoveel mogelijk) in stand te houden. Dat doen wij door dezelfde fouten te maken die wij hiervoor al bij de attributietheorie hebben besproken: soms zien wij dingen niet die er in werkelijkheid wel zijn, en soms voegen wij dingen aan de waarneming toe die er in werkelijkheid niet zijn. Wij doen van alles om de *distress* ten gevolge van onrechtvaardigheid te elimineren. Als dat niet in de werkelijkheid lukt, dan doen wij dat in gedachten.

Onrechtvaardigheid bestrijden

Een wijdverbreide vorm om iets aan een onrechtvaardige situatie te doen, is anderen helpen. Een groot deel van onze maatschappij is daarop gericht en ingesteld. Dat gebeurt deels institutioneel: de sociale dienst, politie, rechters, collectes, het Leger des Heils, reclassering, kinderbescherming en ook dierenbescherming. Bij al dat helpen zijn er echter beperkingen. Niet iedereen kan in Rwanda gaan helpen. Soms kan men ook maar voor een deel helpen. Uit onderzoek van Walster en collega's blijkt echter dat mensen, als ze een slachtoffer slechts voor een deel kunnen helpen, de neiging hebben dat helemaal niet te doen.²⁵ Ik kom daarop nog terug. Daarnaast zijn er allerlei niet-rationele manieren om onrechtvaardigheid uit de eigen wereld te helpen. Ontkennen, het hoofd afwenden, maar ook, en dan wordt het voor psychologen en juristen interessant, de situatie herinterpreteren.

Als iemand iets ergs meemaakt zonder dat hij er wat aan kan doen, dan hebben wij al gauw de neiging om te zeggen: 'Daar leert hij van', 'Dat is goed voor

25. Walster, Berscheid & Walster (1976).

2 *Krijgen wat je verdient*

zijn ontwikkeling' of 'Daar word je een sterke kerel van'. Met andere woorden, het is toch allemaal niet zo erg hier in deze wereld, want tegenover de ellende staat ook veel goeds. Sommige geloofsovertuigingen zien het nut van lijden in een beloning in het hiernamaals. In de Verenigde Staten vonden Lerner en El-horton bij families die economisch gezien het hoofd nauwelijks boven water konden houden, dat degenen van hen die erg gelovig waren de situatie minder onrechtvaardig vonden dan de niet-gelovigen.²⁶

Een andere mogelijkheid is om de oorzaak van een onrechtvaardige gebeurtenis anders te interpreteren: 'Het slachtoffer zal het zelf wel over zich hebben afgeroepen.' Die interpretatie zou acceptabel zijn, ware het niet dat mensen een slachtoffer waarvan zij denken dat hij zijn eigen lijden zelf heeft veroorzaakt, minder snel zullen helpen. En dan is er nog de mogelijkheid om het lijden van een slachtoffer aan zijn slechte karakter te wijten.

Er is natuurlijk een grens aan de manier waarop en de mate waarin wij onze omgeving kunnen herinterpreteren. Daardoor lopen mensen regelmatig tegen een wereld op die onmiskenbaar onrechtvaardig en onbegrijpelijk is. Soms kunnen wij niet om de onrechtvaardigheid heen die zich in onze naaste omgeving voordoet. Dan leidt onrechtvaardigheid niet zelden tot angst.

Handhaving van de rechtvaardige wereld

Ik zal niet ingaan op allerlei psychologische processen die zich als reactie op onrechtvaardigheid kunnen afspelen.²⁷ Waar het hier om gaat, is dat mensen, als zij een situatie tegenkomen waarin onschuldigen het slachtoffer dreigen te worden of zijn geworden, vooral zullen proberen de verstoring van hun eigen idee van een rechtvaardige wereld te niet te doen. Dat kunnen zij, indien mogelijk, doen door het slachtoffer te helpen. Lukt dat niet, dan zullen zij proberen het rechtvaardige van de situatie te herstellen door, of het slachtoffer de schuld te geven, of door de situatie te ontkennen. Bij de attributietheorie zeiden wij dat het meest markante schema van mensen het zelfschema is. Bij de *just world hypothesis* speelt dat ook een rol: het gaat er allereerst om dat ikzelf krijg wat ik verdien.

De kern van het idee van een rechtvaardige wereld is dat wijzelf moeten krijgen wat wij verdienen. Dat heeft ook te maken met hoe wij beoordelen wat anderen overkomt. Dat gebeurt via identificatie: 'Als hem dat vandaag zomaar kan overkomen, kan mij dat morgen overkomen, zonder dat ik daar wat aan kan doen.' Dat kun je voorkomen door de andere anders te laten zijn dan jezelf. Een typisch voorbeeld is het krijgen van een auto-ongeluk. Als iemand een ongeluk kreeg en daarbij een gebroken been opliep, accepteren anderen eerder dat de oorzaak van het ongeluk in de omstandigheden was gelegen, dan wanneer iemand door het ongeluk ernstig invalide werd. In dat laatste geval is men eerder geneigd het slachtoffer de schuld van het ongeluk te geven.²⁸ Het is immers nog wel te verdragen dat de wereld je door toeval, door een ongelukje, een gebroken been laat krijgen. Maar het is onverdraaglijke dat je door toeval, zonder dat je er zelf wat aan kon doen, ernstig invalide wordt. De enige manier om dat in te

26. Lerner en Elkinton (1970), geciteerd in Lerner (1980).

27. Zie daarover Cohen (1986b).

28. Branscombe, Owen, Garstka & Coleman (1996).

passen in ons idee van een rechtvaardige wereld, is om aan te nemen dat het slachtoffer zelf wel schuld zal hebben. Als dat hem zomaar kan overkomen, kan ons morgen hetzelfde gebeuren. Hoe ernstiger de gevolgen, hoe meer interne attributie.

Hetzelfde doet zich voor als plegers van misdrijven worden beoordeeld: de oorzaak wordt bij plegers van zware misdrijven eerder bij henzelf gezocht dan bij plegers van lichte misdrijven. Dat hangt samen met de zwaardere straffen die in het algemeen voor zwaardere misdrijven worden opgelegd. Aan de ene kant is het voor ons moeilijk te verdragen dat erge dingen worden gedaan zonder dat er straf op volgt. Aan de andere kant is het moeilijk te verdragen dat iemand een zware straf krijgt zonder dat hij daar zelf wat aan kan doen. Om het zware misdrijf en de bijbehorende zware straf in ons idee van een rechtvaardige wereld in te passen, moeten wij wel aannemen dat de oorzaak van het misdrijf bij de dader zelf ligt en niet in de omstandigheden.

Verkrachting

Op analoge wijze koppelen wij positieve gebeurtenissen aan elkaar en aan positieve kenmerken van degenen die de positieve gebeurtenissen overkomen, en koppelen wij negatieve kenmerken en gebeurtenissen aan elkaar. Dat kan geïllustreerd worden aan de hand van het experiment van Jones en Aronson over verkrachting.²⁹ Zij deden een vooronderzoek bij studenten aan University of Texas. Uit dat vooronderzoek bleek dat de studenten een gescheiden vrouw minder respectabel vinden dan een vrouw die maagd is of getrouwd. Uitgaande van die informatie deden zij vervolgens onderzoek met een jury-simulatie. Aan verschillende groepen proefpersonen werden verschillende versies van een verkrachting voorgelegd. Die verschilden alleen hierin dat het ging om verkrachting, dan wel een poging daartoe en dat het slachtoffer een gescheiden vrouw was of een gehuwde vrouw. De beschrijving van de verkrachting was als volgt:

‘Following a night class at the University, Judy Wyatt walked across campus toward her car, which was parked two blocks off the Drag (see Police description of the victim below). The defendant, Charles Engels, was walking across the Mall in the same direction as the victim and began to follow her (see police description of the defendant, below).’

In de verkrachtingsversie ging het verhaal als volgt verder:

‘Less than a block from the victim’s car, the defendant accosted the victim and a struggle resulted in which the defendant stripped and sexually assaulted the victim. A passerby heard the victim’s screams and phoned the police who arrived to apprehend the defendant within a few minutes after he had completed his sexual assault.’

In de poging-tot-verkrachtingsversie ging het verhaal als volgt verder:

29. Jones & Aronson (1973).

‘Less than a block from the victim’s car, the defendant accosted the victim and a struggle resulted in which the defendant stripped the victim. A passerby heard the victim’s screams and phoned the police who arrived to apprehend the defendant just before he was able to begin his intended sexual assault.’

Uitgaande van het gegeven dat de studenten kennelijk een gescheiden vrouw minder respectabel vinden dan een gehuwde vrouw en dat de straf die zij geven aan de dader – een 26 jaar oude garagemonteur – afhangt van de ernst van het misdrijf én van de respectabiliteit van het slachtoffer, werd het volgende verwacht: verkrachting wordt zwaarder bestraft dan poging tot verkrachting en verkrachting van een getrouwde vrouw wordt zwaarder bestraft dan verkrachting van een gescheiden vrouw. Dat kwam er ook uit. Niettemin is dit resultaat opvallend: hoe zou een verkrachter kunnen zien dat het slachtoffer getrouwd is of gescheiden? Toch wordt hem het verkrachten van een getrouwde vrouw zwaarder aangerekend, misschien omdat men vond dat hij daarmee meer schade aanrichtte. Maar nu kwam de cruciale vraag aan de proefpersonen in het experiment: ‘In welke mate is het slachtoffer verantwoordelijk voor de verkrachting?’ En daarop bleek dat de proefpersonen de getrouwde vrouw *meer* verantwoordelijk vonden dan de gescheiden vrouw. De resultaten van dit onderzoek zijn niet toevallig: het experiment is een aantal malen herhaald, waarbij onder andere de verkrachting van een katholieke non werd vergeleken met de verkrachting van een stripteasedanseres. Ook in dat onderzoek werd de non in grotere mate medeverantwoordelijk gehouden voor de verkrachting dan de stripteasedanseres.

Welke verklaring moet er nu worden gegeven voor dit verschijnsel? Een eerste verklaring gaat ervan uit dat de proefpersonen emotioneel betrokken zijn bij een verkrachting. Het is voorstelbaar dat de proefpersoon niet erg emotioneel reageren op het experiment en zich vooral afvragen hoe het komt dat een getrouwde vrouw – of in het andere experiment een non – verkracht kan worden. De proefpersonen kunnen denken dat het ongebruikelijk is voor een respectabele getrouwde vrouw of een non om in een situatie te komen waarin zij verkracht kan worden. Verkrachting is, in ieder geval in de ogen van velen en zeker in de ogen van Texaanse studenten in 1973, een zeldzame gebeurtenis. Bij zo’n zeldzame gebeurtenis moet er wat meer aan de hand zijn dan alleen de verknijpte seksuele drang van de verkrachter. Voor zeldzame gebeurtenissen heeft men kennelijk meer oorzaken nodig. Die extra benodigde oorzaak wordt dan gezocht bij het slachtoffer, zeker als een verkrachting voor een respectabele getrouwde vrouw als een extra uitzonderlijke gebeurtenis wordt beschouwd.³⁰

Er is nog een tweede verklaring mogelijk voor het verschil tussen waargenomen verantwoordelijkheid bij respectabele en minder respectabele slachtoffers van verkrachting. Ter herinnering, er werden twee vragen gesteld aan de proefpersonen: (1) hoe zwaar moet de straf voor de dader zijn, en (2) in welke mate was het slachtoffer zelf verantwoordelijk. De proefpersonen gaven de verkrachter van de gescheiden vrouw minder straf dan de verkrachter van de getrouwde vrouw. In de ogen van de Texaanse studenten is dat logisch: de gescheiden vrouw was minder respectabel, dus was er met de verkrachting ook minder schade aangericht. De mate van gepleegde onrechtvaardigheid was klei-

30. Zie in dit verband ook Maes (1994).

ner bij de gescheiden vrouw, dus daar hoefde minder straf te worden gegeven. Maar het straffen van de dader neemt natuurlijk niet weg dat de proefpersonen zich in het experiment wel realiseerden dat dit soort dingen kan gebeuren en dat het iedereen kan overkomen. Van het horen van dit soort verhalen gaat een dreiging uit, en die dreiging is groter naarmate iemand het slachtoffer wordt waarvan dat minder voor de hand ligt. Impliciet vragen de proefpersonen zich dan af: 'Als dit iemand als haar kan overkomen, dan kan het iedereen en dus ook mij overkomen.'

Veel verkrachte vrouwen voelen zichzelf achteraf schuldig. Logisch gezien is dat absurd, maar met behulp van de idee van een rechtvaardige wereld geeft Lerner daarvoor de volgende verklaring:

'What appears to be guilt [...] may be the way the woman's mind interprets a positive impulse, a need to be in control of her life. If the woman can believe that some way she caused it, if she can make herself responsible for it, then she's established a sort of control over the rape. It wasn't someone arbitrarily smashing into her life and wreaking havoc. The unpredictability of the latter situation can be too much for some women to face. If it happened entirely without provocation then it could happen again. This is too horrifying to believe, so the victim creates an illusion of safety by declaring herself responsible for the incident.'³¹

Verkrachting is een dermate verschrikkelijke ervaring, dat het moeilijk te verdragen is dat zoiets je nogmaals zou kunnen overkomen, en dat het je is overkomen zonder dat je het verdiend hebt. Een manier om het beeld van een rechtvaardige wereld in stand te houden, is om aan te nemen dat je er zelf wat aan had kunnen doen. En dat verklaart waarom soms vrouwen die zijn verkracht zichzelf, paradoxaal genoeg, schuldig daaraan voelen.

Oorzaak en gevolg

Uit al dit soort experimenten, die overigens niet gedaan worden om verkrachting, maar om fenomenen als de *just world hypothesis* te onderzoeken, blijkt dat wij dikwijls vreemd omgaan met oorzaak-gevolg-relaties. Soms zoeken wij de oorzaak van erge gebeurtenissen bij onszelf. Rubin en Peplau vonden in hun onderzoek het volgende.³² Toen er nog dienstplicht was in de Verenigde Staten, werden jonge mannen uitgeloot en ingeloot voor dienst. Dat gebeurde dus geheel willekeurig. Toch bleek dat mannen die in dienst moesten – en dus een verblijf in Vietnam in het vooruitzicht hadden – een lagere zelfwaardering hadden dan mannen die niet in dienst hoefden. Iedereen, inclusief de al dan niet opgeroepen mannen, wist dat de selectie geheel bij toeval gebeurde. Toch beschouwden de mannen die ingeloot werden, zich als de sukkel die in dienst moest. Het lot beslist, maar wij beslissen dat wij het zelf gedaan hebben.

In een experiment van Comer en Laird was er een aantal condities waaraan proefpersonen moesten deelnemen.³³ Alle condities werden vooraf aan de deel-

31. Lerner (1980), p. 123.

32. Rubin & Peplau (1973).

33. Comer & Laird (1975).

2 *Krijgen wat je verdient*

nemers beschreven. Eén van de condities bestond uit het eten van een worm, de andere condities hielden neutrale taken in. Vervolgens werden de proefpersonen bij toeval toegewezen aan een van de condities. Als proefpersonen hoorden dat zij bij lot een worm moesten gaan eten, waren er drie reacties: (1) dezelfde als voor dienstplichtigen mannen: 'Ik ben een sukkel'; (2) ze veranderden hun zelfbeeld juist in een positieve richting: 'Ik ben de stoere bink die een worm gaat eten', of (3) zij besloten dat het eten van een worm toch niet zo erg is.

Samengevat ziet het idee van een rechtvaardige wereld er als volgt uit. In dit leven kan men alleen maar succesvol zijn als directe bevrediging enige tijd wordt uitgesteld, om later een grotere buit binnen te halen. Zo'n systeem functioneert slechts als de wereld voorspelbaar in elkaar zit, als onze sociale omgeving redelijk stabiel is en iedereen, maar vooral wijzelf, uiteindelijk ook krijgt wat hij verdient. Wij proberen dat beeld van een rechtvaardige wereld zoveel mogelijk in stand te houden, desnoods door onze waarneming te vervormen. Wij brengen allerlei vervormingen aan in onze waarneming van de werkelijkheid: wij geven vaak het slachtoffer de schuld als hem iets ergs is overkomen, ook als het slachtoffer in feite onschuldig is. Maar ook daders geven wij meer schuld dan zij in werkelijkheid verdienen, vooral als hun gedrag ernstige gevolgen had, en zelfs als de dader weinig invloed had op de ernst ervan. Op die manier strookt ons idee van een rechtvaardige wereld met de fundamentele attributiefout die wij maken. Als mensen iets ergs overkomt of iets ergs gedaan hebben, geven wij henzelf daarvan te vaak de schuld, om vooral ons idee in stand te houden dat iedereen krijgt wat hij of zij verdient.